

**«8D02204 – Исламтану» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
дайындалған диссертацияның
АҢДАТПАСЫ**

Орынбеков Нурлан Амангазинович

**«Экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы діни білімнің рөлі:
қазақстандық тәжірибе»**

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақстан Республикасына соңғы жылдары бүкіл әлемнің назары ауып отыр. Себебі, елімізде барша адамзаттың көңілін аударатындай үлкен рухани және қоғамдық, саяси және тарихи маңызды оқиғалар орын алуда. Мәселен, елімізде «Әділетті Қазақстан» доктринасын жүзеге асыру қолға алынуда және дін туралы Заңға сәйкес тепе-теңдік принципі негізінде мемлекеттің экстремизм мен терроризмнің алдын алу қадамдары жасалуда. Елімізде барлық діни бірлестіктер заң алдында бірдей екені нақтыланып, өркениетті дамудың негізгі бағдар екені мойындалды.

Диссертацияның зерттеу бағытына сәйкес діни экстремизм мен терроризмнің пайда болуына сараптама жасай отырып, бұл құбылыстың себебі адамдардың өз мүдделері үшін қактығыстары және тарихи, әлеуметтік-экономикалық, діни айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін діни білімді сараптау жатады. Қоғамдық ішкі тұтастықты, зайырлылық қағидаттары мен діни бірегейлікті сақтау және діни қайшылықтардың алдын алудың жолы ретінде Қазақстан тарихындағы рухани тәжірибе негізінде қалыптасқан ислам құндылықтарын дін философиясы мен психологиясы тұрғысынан кешенді зерттеу арқылы дәстүрлі исламды дамытудың ғылыми-әдістемелік тұжырымдамасын әзірлеу диссертацияның жалпы бағытын айқындайды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Экстремизм мен терроризмнің пайда болуы себептері әр қоғамда әр түрлі және ол сол қоғамдағы объективтік және субъективтік жағдайға байланысты өрбиді. Әйтсе де, экстремизм мен терроризмнің пайда болуы мен таралуының базистік жағдайлары бар. Қазіргі кезеңде экстремизмнің пайда болуының негізгі факторлары ретінде әлемдегі эксперттер мыналарды анықтайды: әлеуметтік экономикалық тоқырау; жергілікті тұрғындардың көп бөлігінің өмір сүру деңгейінің төмендеуі; мемлекеттік басқару жүйесі мен саяси институттардың деформациясы; олардың қоғамдық дамудың пісіп тұрған мәселелерін шешуге қабілеті жетпеуі; биліктегілердің оппозицияны басып тастауы; еркін, жаңаша ойлауды қуғындау; ұлттық қанау; жеке топтардың өз мүдделерін шешуде ұмтылысы; лидерлердің саяси амбициялары және т.б. Бұл негізгі факторлармен қоса ғалымдар экстремизмнің пайда болуы және дамуына әсер ететін қосымша факторларды атап көрсетеді. Оларға халықаралық немесе мемлекеттік жүйеде экстремизм көріністеріне қарсы күрестің осалдығы, тұрғындардың, жеке топтардың саяси және құқықтық мәдениетінің төмендігі, мемлекетаралық қатынастың кейбір қырларының әлсіреуі, әлеуметтік шиеленістің өсуі т.б. жатады.

Теріс діни ағымдардың, әсіресе, жастар арасында таралуының алдын алу үшін ауқымды ағартушылық және үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуі керек, идеологиялық деструктивті экстремистік ағымдардың әр түрлі анық және айқын емес мемлекетке қарсы принциптерін зерттеу қажет.

Зерттеу жұмысының нысанын тоталитарлық идеологияны және діни сананы шектеуді басынан өткізген қазақстандық қоғамдағы экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы діни білімнің мәні мен қызметін анықтау құрайды.

Зерттеу жұмысының пәніне экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы діни білімді жетілдірудің рухани-адамгершілік негіздерін, діни-этикалық, әдептік тетіктерін талдау жатады.

Диссертациялық жұмыстың мақсатына постсекулярлық қоғам жағдайындағы қазақстандық тәжірибені талдау арқылы экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы діни білімнің рөлін айқындау жатады.

Диссертациялық жұмыстың міндеттері:

- діни экстремизм мен терроризмге арналған әлемдік және отандық зерттеулердің негізінде қойылған мәселенің теориялық-әдіснамалық қағидаттарын ашып көрсету;

- заманауи радикалдық діни бағыттардың қалыптасу себептері мен факторларын айқындау, оларға дінтанулық-феноменологиялық талдау беру;

- діни экстремизм мен терроризмнің қазақстандық қоғамда орын алуының себептері мен үрдістерін анықтау;

- экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы діни білімнің рөліне қатысты концепциялар мен әлемдік тәжірибеге салыстырмалы талдау беру;

- экстремизм мен терроризмді шектеу мүмкіндіктері мәнмәтінінде Қазақстандағы ислами діни білімнің қалыптасуын, тарихы мен бүгінін айқындау;

- экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы Қазақстандағы ислами діни білімнің үрдістері мен әлеуетін діни-әлеуметтік зерттеулер тәжірибесі негізінде ашып көрсету.

Зерттеу жұмысының дереккөздері мен зерттелу бағыттары.

Діни экстремизм мен терроризм проблемасын талқылаумен сарапшылар Батыста белсенді түрде айналысады: В. Лакер, А. Дж. Марселл, К.О'Брейн, А.А.Мерари, Л. Миллер, М. Миллер және Дж.. Филе, Дж. Пост, У. Райх, Д.Уиттакер, П. Уилкинсон және т.б. ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басында да, ХХ ғасырдың аяғында да, ХХІ ғасырдың басында да терроризмді бастан өткерген Ресейде бұл мәселеге үлкен мән берілуде. Бұл жерде Ю.И.Авдеев, Ю.М. Антонян, В. Будницкий, Л.С. Васильев, А.Ш. Викторов, В.В. Виктук, К.С. Гаджиев, В.Н. Иванов, В.Л. Иноземцев, А.А. Кара-Мурза, А.В .Кива және В.А. Федоров, В.Н. Кудрявцев, В.В. Лунев және В.Е. Петрищев, С.А. Назарова, Т.А. Нестик, Е.Н. Ожиганов, Д.В. Ольшанский, А.В.Панар, А.Соснин, Ж.Т. Тощенко, В.Г. Федотова, О.В. Хохлова, С.И. Чудинов сияқты зерттеушілерді бөліп көрсетуге болады.

Бұл құбылысты зерттеумен отандық зерттеушілер арасынан Байтенова Н.Ж., Бишманов К.М., Борбасова Қ.М., Құрманалиева А.Д., Косиченко А.Г.,

Курганская В.Д., Жеткінбаев Е., Қарин Е., Нұрпейісов Д.Қ., Сахиев С.Е., Уразбаев А.З., Шибутов М., Абрамов В. және басқалары айналысады. Олардың зерттеулері диссертация мәтінінде пайдаланылған және әдебиеттер тізімінде көрсетілген.

Әдебиеттегі діни экстремизм мен терроризм мәселесі әртүрлі аспектілерде қарастырылады. Экстремизм мен терроризм феноменінің қай уақытта пайда болғанын анықтайтын тарихи зерттеулерге мәселен, В. Лакер, Б. Гофман, И. Александр және С. Максвелл, А.Дж. Марселла, В. Чаликова, О.В. Будницкий, В.А. Соснин және Т.А. Нестик және т.б. кіреді. Бұл мәселеде де әртүрлі көзқарастар бар. Кейбір авторлар экстремизм мен терроризмнің пайда болуын антикалық дәуірге жатқызады (мысалы, В. Лакер [2], басқалары – XIX ғасырдың аяғына (И. Александр және С. Максвелл [3], В. Чаликова [4]), О.В. Будницкий [5], сондай-ақ В.А. Соснин және Т.А. Нестик [6], дегенмен, әрине, экстремизм мен лаңкестіктің кейбір элементтері мен идеологиялық бастаулары, Дж. Марселдің [7] пікірінше, көне дәуірде кездеседі. Мынадай жиі кездеседі: берілген құбылыс – онымен бір мағыналы байланысқан элементтердің белгілі бір жүйесі. Бірақ уақыт өте келе оның кейбір элементтері одан көп бұрын болғаны белгілі болды. Бірақ содан кейін бұл элементтер, біріншіден, басқа құбылыстар жүйесінде болған, демек, берілгеннен басқа функцияларды атқарған, екіншіден, бұл құбылыста олар өздерінің дамыған формасына жетеді. Экстремизм мен терроризм жүйесіне нақты құбылыс ретінде кіретін элементтер де солай.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері.

Тақырыптың мазмұнын ашу үшін «Экстремизм мен терроризмге қарсы күрестегі діни білімнің рөлі» атты зерттеу жүргізілді. Зерттеуге анкеталық сұрау әдісі пайдаланылып, 200 респонденттен анкета түрдегі сауалнама алынды. Зерттеудің іріктеуі кездейсоқ іріктеу әдісі бойынша жүзеге асырылды. Сауалнамалық сұрауға әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті студенттері тартылды және сарапшы-эксперт пен сұқбат беруші ретінде 3 сарапшы қатысты.

Қазіргі таңда дінтанулық талдауда пайдаланылатын келесідей әдістер диссертацияда қолданылды:

- тереңнен қамтылатын сұхбат пен фокус топтарда қолданылатын салыстырмалы-функционалды әдіс: салыстырылып отырған конфессиялар және діни бағыттардың арасындағы айырмашылықтарды тауып, діни-мәдени бірліктердің мақсаты мен қолданысы деңгейінде сол айырмашылықтарды анықтауға бағытталған;

- семиотикалық жүйелі-құрылымдық әдіс тек қана діни феномендердің әмбебап байланыстарын ғана емес, сонымен қатар, сол құбылыстардың бөліктері арасындағы заңды байланыстарды, яғни олардың құрылымдық ұйымдасуы мен семантикасын анықтау арқылы да дін және қоғам мүдделерін фактілерін ескере отырып, жүйелі түрде сипаттаудан тұрады.

- далалық діни-әлеуметтік әдістері ғылыми білім өзегі болатын зерттеу материалдарын жинақтауға бағытталған:

- а) сауалнама; ә) бақылау; б) сұхбат алу әдісі; в) мүдделер тайталасын

зерделеу.

Зерттеу жұмысының теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы.

Зерттеу тақырыбының теориялық және тәжірибелік құндылығын мәдениетіміздің ұлттық болмысымыздың заман талабына сай сақталуы мен ары қарай кемелденуімен байланыстыруға болады. Алынған нәтижелер әлеуметтану, дінтану, психология, мәдениеттану саласына пайдалануы мүмкін. Диссертациялық зерттеу еңбегінің маңыздылығы саясаттану, дінтанушы, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы, психолог, криминолог т.б. мамандық иелері теориялық зерттеулерінде қолдануына болады.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы. Арнаулы ізденіс тақырыбы ретінде алынған, қазіргі замандағы ең өзекті жаһандық проблемалардың бірі терроризм мен экстремизмді шектеудегі діни білімнің орны мен рөлін айқындап, оны діни феноменологиялық парадигма аясында қарастыру, осы жұмыста тұңғыш рет дінтанулық тұрғыдан қойылып отыр. Зерттеу нәтижесінде төмендегідей **жаңа ғылыми нәтижелер** алынды:

- Заманауи Қазақстанда, «Қасіретті Қаңтар» көрсеткендей, діннің саясилануы үдерістерінің күшеюі антигуманизмнің экстремалды түрлеріне, соның ішінде діни уәжді экстремизм мен терроризмге әкелетіні жаңа пәнаралық әдіснамалық негіздерде анықталды. Тұрақтылық пен келісім факторларына негізделген этномәдени, конфессиялық, азаматтық және саяси сәйкестіктің Қазақстанда қалыптасқан түпнұсқалық үлгісінде, сонымен бірге халықтың діндарлығы белгілі бір топпен саяси құрал ретінде пайдаланыла басталды және бұл соны деректер арқылы дәйектелді.

- Діни экстремизм мен терроризмді шектеудің жолын көрсеткен әлемдегі озық өркениеттілік жолында табыстарға жеткен ислами тәжірибенің бүгінгі күнгі әлеуметтік-мәдени және саяси шындық жағдайында өте өзекті екендігі айқындалды және осы бағытта діни терроризм мен экстремизмге қарсы күрес аясындағы жаңа ұстанымдар ретінде ізденуші төмендегідей нақты іс-шаралар кешенін практика жүзінде қолдануды ұсынады: заңдылық, кешенділік, тиімділік, оперативтілік.

- Түркі әлемінің ойшылдары А. Иассауи, Ж. Баласағұни, А. Иүгінеки, С. Бақырғани және т. б. ойшылдардың ауқымды гуманистік мұралары ғылыми сараланып, қазіргі заманның әлеуметтік практикасына бейімделді; қазақ халқының дүниетанымындағы Әбу Ханифа, Матуриди, Қ.А.Ясауи т.б. діни тарихи тұлғалар қалыптастырған мектептердің орны мен рөлі көрсетілді, олардың қоғамдық қатынастарды үйлесімдендірудегі, болашаққа қызмет етудегі перспективаларын айқындалды; олар фиһк, усул-фиһк, калам, ихсан т.б. ілімдер тұрғысынан зерделенді, ғылымдағы орны бағамдалды; Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім және т.б. ойшылдардың дүниетанымы діни экстремизм мен терроризмді шектейтін исламдық ілімдер тұрғысынан нақты сараптаудан өткізілді және олардың нақты дүниетанымдық әлеуеті айшықталды;

- Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алуда дінтанулық білімді заманауи талаптарға сай жетілдіру маңызды рөл атқарады. Осы арқылы қазақ халқының тарихындағы дәстүрлі ислам құндылықтары мен ұлттық

дүниетаным, діни сенім, құқық, этика, этнографияның өзара байланысы дәйектелді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Діни және әлеуметтік-саяси құбылыс ретіндегі экстремизм мен лаңкестіктің негізгі белгілеріне жататындары: ерекше өткір формалар мен әдістерді қолдану арқылы іске асатын зорлау мен қорқытуды қолдану; саяси мақсатқа жетуге, қарсыластарды әлсіретуге бағыттылық; адам өміріне қауіппен байланысты жоғары қоғамдық қауіп-қатер; конспирацияны қолдану.

2. Қоғам мүшелерінің радикалдануына діни сауат, психологиялық, әлеуметтік қажеттілік, туыскандық, наразылық тәрізді көптеген фактор әсер етеді. Сонымен қатар диссертацияда әр фактордың өзіндік ерекшеліктері болатынын және радикал идеяны таратуға ықпал ететіні дәлелденеді. Оларға жататындары: әлеуметтік және экономикалық дағдарыстар; халықтың едәуір бөлігінің өмір деңгейінің төмендеуі; саяси партиялар мен діни топтар жетекшілерінің өз мақсаттарын тезірек іске асыруға деген ұмтылысы.

3. Діни экстремизмнің құбылыстарына қарсы күресті күшейту мақсатында дінтанулық білім заманауи соны ұстанымдар мен бағыттарға сүйенеді. Діни терроризм және экстремизммен тікелей күресуші субъектілері ретінде тек мемлекеттік және құқық қорғау органдары ғана емес, сонымен бірге еліміздегі діни білім беруші ұйымдар айқындалады.

4. Заманауи дінтанулық зерттеулер айқындағандай, радикалды идеологияның жақтастарын жинау қазір офлайннан онлайнға көбірек өтіп кеткен. Әлеуметтік желілерді, тіпті виртуалды ойындардағы чаттарды пайдалану да осынау идеологияны таратушылардың сүйікті тәсілдеріне айналған. Демек, қоғамдағы киберқауіпсіздік мәселесі маңыздылыққа ие болуда және оның халықаралық деңгейдегі күрес тәсілдері айқындала түсуі қажет.

5. Діни мағынадағы экстремистік және террористік идеялар діни сауаты төмен тұлғаларды діни фанаттарға айналдырады, нәтижесінде жеке бір тұлғаның немесе топтың мүддесін қолдайтын террористер шығады. Бұл өз кезегінде қоғамдық шиеленістерге әкеліп, мемлекеттің егемендігіне қауіп төндіреді. Сондықтан бұқаралық сананы ушықтырушы, арандатушы, дезинформация таратушы элементтермен күресу де маңыздылығын жоймайды. Осыған орай жоғарыдағы көрсетілген қоғамдағы деструктивті қадамдарға қарсы тек моральдік қана емес, сонымен қатар құқықтық тұрғыдан шектеулер жасалып отырылуы шарт.

6. Жастар ортасына зорлық-зомбылық идеологиясының енуі олардың қатысуымен қылмыс деңгейінің жоғарылауымен, жастардың жағымсыз әлеуметтенуімен, қоғамдағы әлеуметтік шиеленіспен тығыз байланысты. Жастар экстремизмінің ересектерден айырмашылығы олардағы ұйымшылдық пен стихиялылығымен ерекшеленеді.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация құрылымы белгіленген мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан, қорытындыдан, әдебиеттер тізімінен тұрады. Бет саны - 162 бет.